

شاهکار دوره ایلخانی

شبنم گلزار، کارشناس ارشد صنایع دستی

چکیده

هجوم قوم مغول به ایران، روزگاری تلخ را برای مردم سرزمین ما رقم زد. کشته شدن شمار زیادی از آن‌ها و نابود شدن شهرها و در نتیجه، بناها و آثار فرهنگی و هنری، کشور را از رونق انداخت اما به مرور زمان، فاتحان مغول با تأثیرپذیری از فرهنگ ایرانی و گرایش به اسلام، بازسازی ویرانی‌ها را آغاز کردند. گنبد سلطانی از شاهکارهای دوره حکومت ایلخانیان در ایران است که به دستور سلطان محمد الحایتی (خدابنده)، با به کار گرفتن جمعی از هنرمندان ایرانی ساخته شد. این بنا به صورت برجی هشت ضلعی با گنبدی زیبا و هشت مناره در هشت گوشه اطراف گنبد ساخته شد و با تزئینات زیبای آجرکاری، گچ‌کاری و کاشی‌کاری زینت یافت. به یقین، مغولان که از اقوام بیابانگرد بودند، هنر و ذوق چندانی با خود به ایران نیاوردند و آنچه در گنبد سلطانی به ظهور رسیده، حاصل کار ایرانیان خوش‌ذوق و هنرمند بوده است. در این میان، سؤالی پیش می‌آید و آن، این است که چه عاملی باعث به شهرت رسیدن و اهمیت یافتن این بنا شده است.

این جستار، با مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به سرانجام رسیده و با بهره‌گیری از عکس‌برداری، به روش تاریخی - توصیفی، به نگارش درآمده است. یافتن ویژگی‌های معماری پیش و پس از اسلام در گنبد سلطانی، از نتایج این جستار است.

کلیدواژه‌ها: ایلخانیان، معماری ایرانی، معماری اسلامی، گنبد سلطانی

مقدمه

جهان و میراث جهانی یونسکو، شناخته شده و نیازمند بررسی و توجه بیشتر است. این بنا به دلیل تفکری که در شکل‌گیری آن مؤثر بوده است و استفاده از هنرمندان و صنعتگران بسیار برای ساختن آن، جایگاهی مهم در هنر ایران دارد. نگاهی به ساختار معماری و تزئینات آن و بررسی ارتباط هنر پیش و پس از اسلام در ایران در شکل‌گیری گنبد سلطانی، هدف این جستار قرار گرفته که با مطالعه و بررسی شواهد بصری و اسناد کتابخانه‌ای انجام شده است.

با یورش مغول به ایران، بسیاری از آثار فرهنگی و هنری به همراه جمعیت کثیری از مردم نابود شدند و تا مدت‌ها، رشد اقتصادی و فرهنگی از ایران رخت بربست. پس از مدتی با تشکیل حکومت جدید توسط ایلخانان مغول و جذب شدن آنان به فرهنگ و آیین ایرانیان، به تدریج، هنر و فرهنگ ایران وارد دوران تعالی خود شد.

گنبد سلطانی از زیباترین و مشهورترین آثار دوره ایلخانی است که به عنوان بزرگ‌ترین گنبد خشتی

تصویر ۱. گنبد سلطانیه

حضور ایلخانان در ایران و سلطنت اولجایتو

الجایتو مذهب حنفی را پذیرفت و به‌طور رسمی مسلمان شد. حمایت الجایتو از مذهب حنفی موجب سختگیری و بدگویی علمای حنفی نسبت به مذاهب دیگر اسلام و آزار پیروان آن‌ها شد اما اختلافات بین حنفیان و شافعیان، باعث ترغیب الجایتو از جانب امرای مغول به ترک اسلام گشت اما به تشویق امیر طرمطاز، که از امرای زیرک و مسلمان دربار سلطان بود، به تشیع روی آورد. چون اشاعه تشیع و تغییر خطبه و سکه در بلاد ایران به اشکالاتی برخورد و مخالفت مردم را برانگیخت، الجایتو کم‌کم از سختگیری در طرفداری از تشیع و اجرای رسوم آن کاست و در اواخر عمر او، سنن مذهب سنت دوباره در قلمرو ایلخانی جاری شد» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۳۰، ۲۳۱).

شهر و گنبد سلطانیه

الجایتو پس از رسیدن به سلطنت با انتخاب سلطانیه به عنوان پایتخت در رشد و آباد ساختن آن کوشید. این در حالی بود که «قبل از حمله مغول در سلطانیه فعلی هیچ‌گونه اثر ساختمانی نبوده و این ناحیه به شکل مرغزار و چمنزار بوده و سلاطین مغول پس از استقرار در ایران و پایتخت قرار دادن تبریز، کم‌کم برای شکار و گذرانیدن ایام تابستان به آن سو روانه می‌شدند،

«عصر مغول در ایران از سال ۶۱۶ هجری، آغاز می‌شود و به سال ۷۵۶ هجری، پایان می‌پذیرد. این دوره ۱۴۰ ساله، قابل تقسیم به دو دوره است: ۱. دوره‌ای که از سال ۶۱۶ هجری، یعنی شروع حمله چنگیز به ایران آغاز می‌شود و به سال ۶۵۱ هجری، که سال حرکت هلاکو به سوی این سرزمین است، خاتمه می‌یابد؛ ۲. دوره‌ای که از سال ۶۵۱ هجری، یعنی سال حرکت هلاکو به ایران، آغاز می‌شود و در انجام کار انوشیروان در ۷۵۶ هجری، پایان می‌پذیرد.

تقسیم‌بندی دیگر با توجه به پشتیبانی و حمایت صمیمانه غازان‌خان از دین اسلام است که: دوره نخست از ابتدای حکومت مغول تا جلوس غازان‌خان و دوره دوم از جلوس غازان‌خان تا پایان حکومت ایلخانان» (مرتضوی، ۱۳۷۰: ۵ و ۹). پس از غازان‌خان، برادرش «الجایتو در ۱۵ ذیحجه سال ۷۰۳ ه. ق بر تخت سلطنت جلوس کرد» (اشپولر، ۱۳۵۱: ۱۱۱).

«مادر الجایتو عیسوی بود. وی فرزند خود را در ابتدا به اسم نیکلا مطابق آیین مسیح تعمیم داد ولی پس از مرگ مادر، الجایتو، زوجه‌ای مسلمان اختیار کرد و زوجه‌اش او را به قبول اسلام تشویق کرد و بر اثر نفوذ علمای حنفی،

به همین جهت این محل ایقرئولن یعنی چمنزار یا شکارگاه شاهین نامیده می‌شد» (مخلصی، ۱۳۶۴: ۳).

ظاهراً وقتی که ساختمان مزبور آغاز شد، الجایتو در میان فرقه‌های اسلام، هیچ یک را به‌طور جدی انتخاب نکرده بود ولی در سال ۷۰۹ هجری، وقتی بنای مزبور در حال پیشرفت بود، به زیارت مقبره علی (ع) در عراق رفت و مذهب شیعه را قبول کرد و به این فکر افتاد که جسد علی (ع) و حسین (ع) را به سلطانیه بیاورد و مقبره خود را مرقد آنان قرار دهد. شاید در این فکر، اعتقاد مذهبی و زیرکی عملی نهفته بود و فواید بازرگانی جلب زائران را به مرقد ائمه و عواید مهمان‌خانه‌ها و بازارهای شهر را هم از نظر دور نمی‌داشت. تزئینات مقبره الجایتو با این فکر به عمل می‌آمد و در عقب بنا، نمازخانه مخصوصی که یکی از اضلاع هشت‌گانه را می‌گرفت، ساخته شد. در ضمن، الجایتو دستور داد تا قبر کوچک و مختصری هم برای خودش برپا کنند که ظاهراً هرم آجری ساده‌ای بیش نبود و طی چند هفته به اتمام رسید. در بدو امر، الجایتو به قدری به مذهب شیعه دل بستگی داشت که دستور داده بود، سکه به نام حضرت علی (ع) [امیرالمؤمنین]، زده شود (تصویر ۱ و ۲).

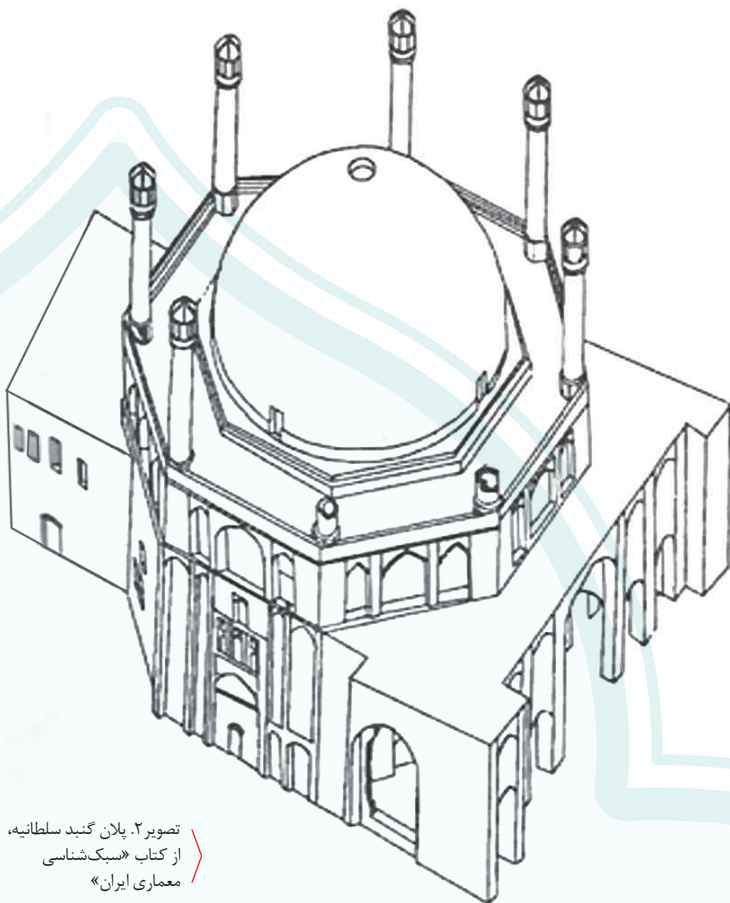
الجایتو قبل از مرگش پیرو مذهب تسنن شد. شاید قبل از این تغییر عقیده، به این نتیجه رسیده بود که آوردن جسد علی (ع) و حسین (ع) به سلطانیه عملی نباشد. در هر حال، تصمیم گرفت آرامگاه بزرگ را به خود تخصیص دهد و در نتیجه، طرح‌های تزئینات داخلی با پوشش ضخیمی از گچ سفید پوشانیده شد و روی آن کتیبه‌های متعدد و طرح‌های تزئینی با رنگ آبی روشن نقش گردید (فریار، ۱۳۶۵: ۲۵-۲۶). «به روایتی دیگر، انتقال اجساد مطهر به خاطر مخالفت شدید علمای شیعه یا به قولی خواب دیدن سلطان، حضرت علی بن ابیطالب را و ناراضی بودن آن حضرت از این عمل، انجام نگرفت و سلطان ایلخانی مصمم شد که دوباره این بنا را به آرامگاه خود اختصاص دهد» (مخلصی، ۱۳۶۴: ۵-۴ و ۱۳-۱۴).

ویژگی‌های معماری

گنبد سلطانیه در سبکی از معماری ساخته شده که موسوم به شیوه آذری است. در این شیوه، پیمون‌بندی و بهره‌گیری از عناصر یکسان برای دستاوردی به اندام و سازوار، بهره‌گیری بیشتر از هندسه و طراحی معماری، گوناگونی

طرح و ساختمان‌هایی با اندازه‌های بسیار بزرگ در دستور کار قرار می‌گرفته است. گنبد سلطانیه تمامی این ویژگی‌ها را داراست و یکی از بهترین سازه‌های معماری پس از اسلام در ایران شناخته شده است. «گنبد دو پوسته پیوسته آن نزدیک به ۲۵/۵ متر دهانه دارد و خود آن روی دنده‌های برابر ساخته شده است. این گنبد سبویی شکل است و ویژگی‌های ساختمانی و نیارشی^۲ آن چنان است که دانشمندی چون پروفیسور سن پائولوژی ساختمان گنبد کلیسای ساناماریا دلفیوره در شهر فلورانس را برگرفته از این گنبد می‌داند» (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۲۲۳-۲۲۴).

«تمامی سطح گنبد پوشیده از کاشی فیروزه‌ای رنگ بوده و قسمت زیرین یعنی گردنی گنبد با خطوط کوفی که حاوی عبارات الله، محمد و علی است تزئین شده است. وجود هشت منار در هشت زاویه بنا، که گنبد را درمیان گرفته‌اند، ابهت دیگری به آرامگاه داده است. منارها عموماً باریک و به قطر تقریبی ۱ متر و به ارتفاع ۳/۵ متر بوده که قسمت بیشتر آن‌ها به مرور زمان فرو ریخته است. بدنه منارها با ترکیبی از آجر

تصویر ۲. پلان گنبد سلطانیه، از کتاب «سبک‌شناسی معماری ایران»

و کاشی به شیوه معقلی با عبارات الله، محمد و علی تزئین شده است» (مخلصی، ۱۳۶۴: ۶۳). در کنار گنبد، تربت‌خانه قرار دارد. «تربت‌خانه فضایی به شکل مستطیل است که محراب را در جز جنوبی خود جای داده است. بر سقف، کتیبه‌ای مزین به دو خط کوفی و ثلث همراه با نقوش اسلیمی چشم را می‌نوازد

سرداب، سومین فضای گنبد سلطانیه به شمار می‌رود. این فضا محل اصلی قبر بوده است. ورودی آن در ایوان جنوبی تربت‌خانه قرار دارد که به وسیله ۹ پله به محل اصلی قبر می‌رسد» (دارایی گودرزی، ۱۳۸۵).

تزئینات

تزئینات گنبد سلطانیه شامل تزئینات آجری، گچ‌بری، کتیبه‌نویسی، کاشی‌کاری، رنگ و نقاشی، سنگی و چوبی است. روند شکل‌گیری این تزئینات شامل دو دوره بوده است: «دوره اول بیشتر شامل کاشی‌کاری و معقلی‌هاست که مربوط به طرح تبدیل بنا به مزار ابدان مطهر امام اول و سوم شیعیان (ع) بوده که این تزئینات محتوی طرح‌های هندسی، خطوط کوفی با کاشی‌های فیروزه‌ای و طلایی و لاجوردی بوده است. تزئینات دوره دوم مربوط به هنگامی است که نقشه انتقال ابدان مطهر دو امام همام (ع) به هم خورد و به دستور سلطان ایلخانی، تزئینات قبلی که بیشتر کلمه علی بر آن نقش بسته بود، با پوششی از گچ، شامل کتیبه‌ها و طرح‌های زیبای دیگر مستور گردید» (مخلصی، ۱۳۶۴: ۳۱). «نمای درونی گنبدخانه دوبار با گونه‌های گره‌سازی درهم (کاشی و آجر)، کاشی‌کاری و سفال پیش بر و کاشی مَه‌ری و سفال مَه‌ری آمود^۲ شده که بخشی از آن‌ها به جا مانده است که بعدها روی آن را گچ اندود کرده‌اند. از دیگر آمودها، گچ‌بری پته در زیر گنبد است که در آن

گچ را روی کرباس می‌کشیدند و پس از خودگیری در جای خود می‌نشانند» (پیرنیا، ۱۳۸۰: ۲۲۷). نقش‌مایه‌هایی که در تزئینات گنبد سلطانیه به کار رفته، بیشتر شامل گره‌سازی و نقش‌مایه‌های هندسی است و نقوش گردان و اسلیمی که در برخی نقاط با رنگ و به روش نقاشی کار شده، یادآور نقوش هنری پیش از اسلام است. استفاده از نقاشی در تزئین درون گنبد سلطانیه باعث از بین رفتن یا کم‌رنگ شدن بسیاری از نقش‌ها و رنگ‌هایشان در اثر گذر زمان شده است. به کار بردن این شیوه تزئین به این دلیل بوده است که «در دوره ایلخانی، استفاده از رنگ رواج بیشتری می‌یابد چنان که در انواع شیوه‌ها، رنگ‌آمیزی موتیف‌ها و در سطوح مسطح، استفاده از نقاشی‌های تذهیب‌گونه با طیف وسیعی از رنگ‌ها معمول شد» (مکی‌نژاد، ۱۳۷۸: ۱۶۰). از کتیبه‌نویسی نیز در آرایه‌بندی فضای درون گنبد خانه بسیار استفاده شده است. این کتیبه‌ها با انواع خط کوفی و خط ثلث دیوارها و ایوان‌های این بنا را شکوه و زیبایی دو چندان بخشیده‌اند (تصاویر ۳ و ۴).

«یحتمل به نظر می‌رسد که قسمت‌های تزئینی از روی ترسیماتی که قبلاً به دقت کشیده شده بود، ساخته می‌شد و بعضی از آن‌ها به اندازه اصلی، از روی طرح‌های کتاب، روی گچ نقش می‌گردید. چند صفحه از یک قرآن تزئین‌شده که مخصوص اولجایتو نوشته شده بود، دارای طرح‌های پیچیده و پرکاری است که کاملاً با تزئین گچ‌کاری مقبره اولجایتو و آثار ساختمانی دیگر شباهت دارد» (شهریاری، ۱۳۹۰: ۱۱).

در گنبد سلطانیه ویژگی دیگری نیز وجود دارد که قابل توجه است: «بر فراز چهار ایوان اصلی، چهار پنجره بزرگ قرار دارد که نه تنها روشنایی داخل بنا را تأمین می‌کند بلکه وسیله‌ای برای تشخیص زمان نیز بوده است. بدین صورت که اگر نور از سوراخ اصلی نوک گنبد بتابد، هنگام اذان ظهر است و نوری که از پنجره‌های بزرگ به داخل بتابد حدود ساعت را مشخص می‌ساخته و تابش نور از پنجره‌های کوچک مبین حدود دقیقه بوده است» (مخلصی، ۱۳۶۴: ۲۶).

جمع‌بندی

گنبد سلطانیه با توجه به انگیزه ساخته شدن آن و سپس تغییر و تحولی که در به‌کارگیری بنا و تزئینات آن به وجود آمد، همچنان، بنایی

تصویر ۳. بخش‌هایی از تزئینات گنبد سلطانیه

تصویر ۴. بخش‌هایی از تزئینات گنبد سلطانیه

۲. نیارش: دانش ایستایی، فن ساختمان و ساختمایه (مصالح) شناسی
 ۳. آمود: آرایشی که پس از پایان کار ساختمان بر آن بیفزایند.

* منابع

۱. اشیپولر، برتولد. (۱۳۵۱). تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میرآفتاب. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲. پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی، تدوین غلامحسین معماریان. تهران: نشر پژوهنده-نشر معمار.
۳. شهریار، کمال‌الدین. (۱۳۹۰). کاربرد مصالح در معماری اسلامی ایران دوره ایلخانیان. تهران: انتشارات تضمین دانش.
۴. مخلص، محمدعلی. (۱۳۶۴). جغرافیای تاریخی سلطانیه. زنجان: چاپخانه جلالی.
۵. مرتضوی، منوچهر. (۱۳۷۰). مسائل عصر ایلخانیان. تهران: انتشارات آگاه.
۶. مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۷۸). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات معمار، تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»
۷. ویلبر، دونالد. (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران: دوره ایلخانیان. ترجمه عبدالله فریار، چاپ دوم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
۸. دارابی‌گودرزی، سعیده. (۱۳۸۵). «گنبد سلطانیه، فیروزه‌های درخشان اما مهجور»، فصلنامه مهندس مشاور، شماره ۳۳، ۸۴، ۷۸.

منسجم و ارزشمند در تاریخ هنر معماری ایران، به شمار می‌آید؛ تا آنجا که به سبب عظمت گنبد خشتی و اسلوب ویژه معماری آن، نه تنها الگویی برای ساخت گنبد، هم در ایران و هم در خارج از آن قرار گرفت بلکه توسط سازمان بین‌المللی یونسکو در زمره میراث جهانی به ثبت رسید. این امر، بر نگهداری و محافظت خاص و همچنین توجه و مطالعه عمیق ویژگی‌های معماری و تزئینات این بنا را بیش از پیش تأکید می‌کند. این بنای عظیم که پلان و فرم گنبد ایرانی را از روزگار باستان در دل خود دارد و با شیوه‌های تزئینی تکامل‌یافته‌تر نسبت به دوران قبل از خود و استفاده از اسامی مقدس اسلامی و همچنین آیات قرآن، همنشین شده، جایگاهی پرمایه در معماری آن روزگار و نیز هم‌اکنون سرزمین ایران را به خود اختصاص داده است.

سبک زیبا و کم‌نظیر ایلخانی در تزئینات، به‌ویژه در طراحی و رسم نقش‌مایه‌های اسلیمی و گیاهی و به‌کارگیری آن‌ها در شیوه مورد علاقه آن دوره، یعنی گچ‌بری از جمله مواردی است که می‌توان همچنان مورد بررسی قرار داد.

* پی‌نوشت‌ها

۱. خود: پوشش رویین گنبد